

**әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың аға
оқытушысы, PhD М.Д. Байдавлетова,
PhD-докторант, оқытушы Ғ.З.Искакова**

Қазақ зиялылары еңбектеріндегі мәдениет мәселелері

XX ғ. басында қазақ зиялылары Қазақстандағы мәдени мәселелер туралы өз еңбектерінде, мақалаларында арнайы жазып отырған. сондай-ақ белгілі бір мәселеге байланысты оны шешудің жолдарын ұсынған. Ғасырлар бойы қалыптасқан қазақ мәдениеті – ерекше қайталанбас мәдениеттердің бірі, әрі бірегейі. Заман өткен сайын біршама өзгерістерге ұшырап отырғанымен, өзіндік құндылықтарын жоймаған. Мұның өзі қазіргі жаһандану заманында салт-дәстүрімізді, мәдениетімізді сақтау арқылы қазақ деген елімізді сақтаудың бірден-бір жол. Осындай мақсатта XX ғ. басында аянбай қызмет еткен қазақ зиялыларының еңбектері өлшеусіз.

XX ғ. басында қазақ жерінде зиялылардың, халық арасынан шыққан дарынды өнерпаздардың ұйымдастыруымен көптеген әдеби кештер өткізіліп тұрғаны белгілі. Мақаламызда XIX ғ. соңы – 1917 ж. дейінгі аралықтағы өткізілген қазақ әдебиет кештерінің қалыптасу жолын қарастырамыз.

1860 ж. Орал қаласында тұңғыш орыс театры ұйымдастырылған болатын, ал оның негізгі мақсаты жергілікті халыққа орыс мәдениетін тарату еді. Сонымен қатар ұйымдастырылған жылжымалы татар труппаларының гастрольдері өнерге ұмтылған қазақ жастарына сахналық үлгі берген болатын [1, 37 б.]. Қазақ жерінде ашылған театрлардың алғашқы легі орыс театрлары болғанмен, қазақтың ұлтжанды зиялылары ана тілінде әдебиет кештерін ұйымдастыра бастаған болатын.

Алғашқы әдеби кештерде «қазақтың белгілі ақыны А.Құнанбаевтың опатына дәл он жыл толуына орай 26 ғинуарда Семей қаласында Географический общества ондағы оқыған қазақ жастарының жәрдемімен, Абай құрметіне әдебиет кешін өткізіп, ол кеш бірінші қазақ ақынының құрметіне жасалған бірінші әдебиет кеші» [2, 1 б.], - деп жазады. Яғни, осы үзіндіден байқайтынымыз, алғашқы әдебиет кештерінің бірін қазақ ақыны А.Құнанбайұлын еске алуға арнаған. Бұл арқылы зиялыларымыздың қазақ жастарын өз халқының ақындары мен жазушыларының өмірін, қызметін, шығармашылығын білуге және одан үлгі алуға шақырғанын көреміз.

Дегенмен қазақ зиялыларының, өнерді дамытуға үлес қосу жолында қызмет еткен жастардың бұл жолында кедергілердің болғандығын да көруімізге болады [3, 1 б.]. Сонымен қатар Атбасарда өткен кештің де әкімнің рұқсатымен [4, 2 б.], кейде губернатор рұқсат еткен дүниенің өзін сахнаға қойып жатқанда полиция таратып жіберіп отырғандығын қазақ зиялыларының жазбалары растай түседі [1, 39 б.]. Ал осындай билік тарапынан жасалған қиындықтарға қарамастан өткізілген кештерден түскен қаржыны соғыста жараланған мұсылман ауруханасына және мұқтаж оқушы қазақ жастары пайдасына берілгендігін [5, 3 б.] көреміз. Бұдан байқайтынымыз, көңілі дархан қазақ халқы әрқашан білім алушы қазақ жастарына, сондай-ақ ауруханаларға қаржылай көмек жіберіп отырған.

Ал әдебиет кештерінде Абай Құнанбайұлына арналған әдебиет кешінде Татьянаның хаты, «Өлсем орным қара жер сыз болмай ма?» [6, 4 б.], одан басқа кештерде Абайдың «Қыс», «Бұлбұл мен есек», Ыбырайдың «Жаз», «Қарға мен түлкі» «Өсиет сөз», «Балғожа бидің оқудағы баласына жазған хаты» оқылып, надандық жайынан сөздер айтылса, «Әридаш», «Шілде», «Ғалия» [5, 3 б.], «Ырғақты», «Толқыма», «Ғауһар тас» [7, 2 б.] атты қазақ әндерімен қатар күйлер де орындалған болатын. Сонымен қатар ХХ ғ. басында көп қойылатын қойылымдарға Біржан сал мен Сараның, Жанақ пен баланың айтысы жататын [5, 3 б.]. Мұнда А.Құнанбайұлының, Ы.Алтынсариннің қойылған өлеңдерінің тақырыптарына назар аударар болсақ, адамды тек жақсылыққа, жастарды білім алуға шақырғандығын көреміз. Яғни, ХХ ғ. басындағы өзекті мәселелердің бірі – қазақ жастарына білім беру болса, мұны әдебиет кештерінде насихаттау арқылы халыққа жеткізгендігін көреміз. Сонымен қатар алғашқы әдеби кештерде ақындар айтысының үзілмей қойылуы, халықтың осы өнерге деген ерекше ықыласын көрсетсе, екіншіден, осындай кештерді қалыптастыруда қазақ халқының өнері – суырып салма ақындар айтыстарының маңызы зор болды.

ХХ ғ. басында әдебиет кештеріне арнайы жазылған пьесалар болмағандықтан, алғашқы уақытта ән айту, ақындар айтысы және т.б. осындай қойылымдар көрсетілген. Оны театр кітабының қажеттілігіне байланысты жазған М.Дулатовтың мына пікірінен көреміз: «Бұлардың бәрінде де өлең айту, ән салу, домбыра тартудан басқа нәрсе жоқ еді. Сондықтан соңғы кездерде қазақша театр кітабы болса деген тілек барлығы сезіле басталған еді. Қазақ театры, қазақ артистері болуға әлі ерте екендігі әркімге белгілі болса да, театр кітабының керектігі де ерте деуге болмайды. Әлгідей әдебиет кештерін түрлендіру, толықтыру һәм қызықтырақ қылу үшін бірер тәуір театр кітабы керек еді [8, 278 б.].

Сонымен қатар «Айқап» газетіне қазақ тілінде шыққан Лихановтың «Манап» драмасына байланысты М.Дулатов мынадай пікір білдірген: «Манап» драмасы үлгілі қазақ әдебиеті қатарына қосыларлық емес,- дей келе, «Манапты» шығарушы Лихановтың қазақ жайынан еш нәрсе білмейтіндігін жаңылмай айтуға болады», - деп жазады [8, 262 б.]. Ал, екі пьесаның сахнаға қойылуы туралы жазба мәліметтерді кездестіре алмадық, - деп жазған «Қазақ театрының тарихы» авторларының айтқанына назар аударсақ, бұл еңбектердің баспаға шыққан алғашқы театр кітаптары болғанына қарамастан, сол кезде айтылған сынға төтеп бере алмағандығын байқауға болады.

Алғашқы әдебиет кештерін ұйымдастырушылар – қазақ мәдениетін өркендетуге белсене қатысып жүрген зиялыларымыз болатын. Оны М.Дулатовтың мына сөздерінен көре аламыз: «Ол кеш бірінші қазақ ақынының құрметіне жасалған бірінші әдебиет кеші болып һәм бірінші қазақ әйелі (Нәзифа ханым Құлжанов жамағатының) майданға түсіп берген өрнегі еді» [2, 1 б.], - десе, тағы бір мақаласында «бұл әдебиет кешін бас болып істеуші Назифа ханым мен Нұрғали Құлжановтар еді» [7, 3 б.], - деп жазады. Ал «Қазақ» газетіндегі мақаладан Семей қаласында өткізілген әдебиет кешін оқығандар һәм саудагерлер жасағандығы [5, 3 б.] туралы оқимыз. Яғни, қазақ

әдебиет кештерін өткізуге қазақ зиялыларымен қатар оқудағы жастардың және саудагерлердің қатысқандығы белгілі болып отыр.

Қазақ әдебиет кештеріне байланысты жоғарыда айтылған қазақ зиялыларының пікірлерін қорытындылар болсақ:

- алғашқы әдебиет кештері Қазақстанның Семей, Торғай, Атбасар қалаларында ұйымдастырылып, осы қалаларда қазақ өнерпаздары жақсы өнер көрсеткендігін жазады;

- қазақ ұйымдастырушылары әдебиет кештерін өткізуге рұқсатты әкімшіліктен қиындықпен алғанымен, кештен түскен қаржыны билік орындары соғыс ауруханаларына көмек ретінде алып отырса, қалған бөлігін оқудағы қазақ жастарына көмек ретінде беріп отырғандығын айтты;

- алғаш өткізілген әдебиет кештерінде А. Құнанбайұлының, Ы.Алтынсариннің шығармалары кеңінен насихатталып, домбырада қазақ әндері мен күйлері орындалып, ақындар айтысы қойылғандығын жазады;

- баспаға шыққан алғашқы қазақ театр кітаптары сол замандағы өзекті мәселелерді негізгі өзегі етіп алса да, театр шығармаларына қойылатын талаптарға сай келе бермегендігін ашып көрсеткен;

- әдебиет кештеріндегі алғаш әртістерді халық ішінен шыққан дарынды өнерпаздар құрағандығын жазады.

Қазақ зиялыларының көзқарастарын талдай келе, мынадай қорытындыға келеміз. Әдебиет кештеріне алғаш негіз болған қазақ халқының рухани мұрасы бұл кезде де өз жалғастығын тауып, ұлт театрын қалыптастыруға зор әсер етсе, сол кештерді ұйымдастырып, өздері де белсене қатысқан зиялыларымыз бен халық арасынан шыққан дарынды өнерпаздар болатын. Кештерді ұйымдастыруда әртүрлі қиыншылықтардың болғанына қарамастан, зиялыларымыз бен өнерпаздарымыз ұлтының болашағы – жастарға көмек беріп қана қоймай, қазақ өнерінің өркендеуіне сансыз үлес қосты.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақ театрының тарихы. – Алматы, 1975. - Т.1. -396 б.
2. Дулатов М. Абай // Қазақ. 1914. №67.
3. Назифа (Құлжанова). Бір керек іс // Қазақ. 1915. №125. 9 май.
4. Шопауов Д. Атбасарда театр // Қазақ. 1916. №166. 24 январь.
5. Ішкі хабарлар // Қазақ. 1915. №110. 9 март.
6. Тілші. Семейде әдебиет кеші // Қазақ. 1914. №51. 21 февраль.
7. М (М.Дулатов). Қазақ әдебиет кеші // Қазақ. 1915. №114. 28 наурыз.
8. Дулатов М. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1991. -384 б.